

УДК 94:323.281(437)“1948/1950”

О. А. Субот

ПЕРША ХВИЛЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1948–1950 рр.

У статті висвітлюються злочини, вчинені комуністичною верхівкою Чехословаччини на зламі 40-х – 50-х рр. XX ст. проти осіб, які представляли різноманітні верстви чехословацького суспільства. Аналізуються причини і наслідки масових репресій, вплив міжнародного чинника на політичні процеси у ЧСР, котрі супроводжували становлення тоталітарного режиму у державі. Досліджується залежність діяльності комуністичного уряду Чехословаччині від політики Москви, а саме формування інституту радянських радників у ЧСР, розбудова чехословацької армії за зразком СРСР і проведення масових “чисток” серед військових, а також репресії проти духовенства, які стали наслідком втілення комуністичної ідеології в суспільстві.

Ключові слова: комуністичний режим, тоталітарне суспільство, сталінізм, політика “гострого курсу проти реакції”, масові переслідування, репресії.

Кінець 40-х – початок 50-х рр. у країнах Східної та Південно-Східної Європи ознаменувався бурхливими подіями, глибокими політичними та соціальними потрясіннями та тотальною структурною перебудовою суспільного життя. Перемога над фашизмом, досягнута за безпосередньої участі СРСР та його Червоної армії, принесла у підсумку встановлення нової тоталітарної диктатури, цього разу комуністичної. Не стала виключенням і Чехословаччина, події у якій розгорталися за тим же сценарієм, що і у більшості європейських держав радянського блоку.

Встановлення тоталітарного режиму в ЧСР супроводжувалися масштабними репресіями. Для громадськості вони були особливо трагічними та не зрозумілими, так як на основі сконструйованих звинувачень переслідувалися вочевидь невинні люди, яких режим обрав своєю жертвою. Репресії торкнулися різних суспільних верств – інтелігенції, молоді, військових, духовенства та політичної еліти, у тому числі й верхівки самої компартії Чехословаччини.

Пізніше (в 60-их рр.) комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) виправдовувала репресії буцімто необхідністю зміцнення влади та класовою боротьбою з залишками буржуазії за умов “міжнародного загострення ситуації”, тобто, початком “холодної війни”. Насправді ж комуністична влада у Чехословаччині повністю підпорядковувалася директивам Кремля та перейняла сталінську модель формування держави та суспільства, яка ґрунтувалася на централізмі та автократії. Жорстокий апарат примусу мав перетворити суспільство на надійно працюючу машину.

Метою нашого дослідження є всебічний аналіз першого етапу політичних переслідувань у Чехословаччині (1948-1950 рр.), до початку так званих монстр-процесів, жертвами яких стали високопосадовці КПЧ (наприклад, “справа Сланського”), так як даний період проведення репресій меншою мірою досліджений сучасною вітчизняною, чехо-словацькою та західною історіографією.

За нашими оцінками, проблема репресій у Чехословаччині на рубежі 40-их – 50-их рр. XX ст. українськими істориками вивчена слабо. Вона розглядається ними, як правило, оглядово, у контексті політичних процесів, що мали місце в країнах Східної і Південно-Східної Європи у той час, зокрема Міндсенті та Райка в Угорщині, Гомулки у Польщі, Костова в Болгарії. До таких праць можна віднести навчальний посібник “Історія західних та південних слов’ян” під ред. Є. П. Пугача [4], та хрестоматію “Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944 – 1953 рр.”, укладену Р. М. Постоловським, Є. П. Пугачем та С. Ю. Страшнюком [3].

Проблема політичних репресій у Чехословаччині оглядово представлена і у працях російських вчених-славистів, зокрема В. Мар’їної, Т. Волокітіної, Г. Мурашко, Г. Мельникова, А. Носкової, Т. Покивайлової, З. Ненашевої та інших. Використовуючи розсекречені матеріали російських архівів, російські історики підготували ряд фундаментальних праць з сучасної історії Чехословаччини, серед яких двотомник “Чехия и Словакия в XX веке” [5], а також дослідження “Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа 1943 – 1953. Очерки истории” [2].

Але найбільше матеріалів по дослідженню даного питання можна знайти в монографіях та наукових працях чеських авторів. Так, найбільш відомими науковими дослідженнями репресій 1948 – 1950 рр. у Чехословаччині серед місцевих вчених є роботи “Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948 – 1954” [10], “Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu” [11], “Nekrvavá revoluce” [9] К. Каплана, “Politické procesy v Československu po roce 1945 a “případ Slanský”: sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.- 16. dubna 2003 v Praze” Іржі Пернеса та Яна Фойтціка [13]. Втім, як ми зазначили вище, проблема політичних процесів 1948 – 1950-х рр. у названих працях досліджується опосередковано, як правило, у контексті інших важливих подій чехословацької історії – загальноісторичних розвідок, комуністичного перевороту 25 лютого 1948 р., формування тоталітарного суспільства, монстр-процесів 1950 – 1953 рр. тощо.

Нашим же безпосереднім завданням є вивчення саме перших політичних процесів комуністичної Чехословаччини:

– ліквідації політичної опозиції після лютого 1948 р., насамперед колишніх союзників КПЧ та КПС по Національному фронту чехів та словаків”;
– процесів, спрямованих проти католицької церкви, аналіз їх причин, перебігу та наслідків;
– політичних чисток в армії у контексті перебудови чехословацьких збройних сил за радянським зразком.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1948-1950 рр. – період конструювання перших справ політичного характеру у Чехословаччині та проведення судових процесів з них.

Хоч у лютому 1948 р. КПЧ фактично оволоділа всією повнотою влади в державі, критика на її адресу з боку Москви, передусім по партійній та дипломатичній лініях, не послаблювалася. У концентрованому вигляді вона знайшла своє відображення в документі “Про деякі помилки Комуністичної партії Чехословаччини”, що був підготовлений Відділом зовнішньої політики (ВЗП) ЦК ВКП (б) у квітні 1948 р. У вказаному документі з позицій “марксистсько-ленінської теорії” скрупульозно розбиралися всі допущені КПЧ помилки і надавалися рекомендації щодо їх усунення.

Керівництво КПЧ реагувало на цю критику з боку своїх московських патронів розгортанням “самокритики” і заявами про необхідність вивчення, популяризації та використання досвіду ВКП (б) у політичному, економічному та культурному будівництві Чехословаччини. Про це свідчать багаточисленні документи російських архівів, зокрема записи зустрічей та розмов нового радянського посла в ЧСР М.А. Сіліна з керівними державними та партійними діячами ЧСР, прийому В. А. Зоріним та А. Я. Вишинським нового чехословацького посла в Москві комуніста Б. Лаштьовічки, який “висловив побажання чехословацького уряду стосовно надання допомоги порадами та досвідом у сфері соціалістичного будівництва в СРСР”. 24 червня 1948 р. Вишинський порекомендував послу “більш конкретно підібрати пропозиції з цього питання та передати їх МЗС СРСР, обіцяючи надати послу підтримку у реалізації цього прохання чехословацького уряду” [5, с. 94]. Москва і Прага прискорили рух назустріч один одному у прагненні спільно вирішувати питання подальшого розвитку Чехословаччини на шляху переходу до соціалізму: перша – у якості метра, друга – у якості учня. Таким чином, з боку Кремля було надано імпульс і заохочення для масових політичних чисток які розпочалися в ЧСР наприкінці 1948 – на початку 1949 р.

Інструмент для майбутніх репресій керівництво КПЧ почало створювати ще в перехідний період народної демократії (травень 1945 – лютий 1948 рр.), який передував комуністичній диктатурі. Ним стала Державна (таємна) безпека (ДтБ), що з’явилася у 1945 р. як відділ новоствореного Комітету національної безпеки (КНБ) і мала займатися винятково лише “охороною державного ладу”. Проте, вже з самого початку ДтБ була політичною поліцією, якою повністю заволоділа КПЧ через міністерство внутрішніх справ (міністром був комуніст Вацлав Носек).

Під впливом комуністів поступово опинився увесь апарат безпеки (після лютого лави КНБ змушені були залишити близько трьох тисяч “ненадійних” членів). Ядро утворили нові кадри, набрані здебільшого після 1945 р. переважно за класовими та політичними критеріями. Перевагу отримували молоді люди з робітничих сімей та позитивним ставленням до КПЧ. Кваліфікацією та особистими рисами характеру нових працівників ніхто надто не переймався [6, с. 228].

Після захоплення влади комуністи підпорядковували також і юстицію. Вони розпочали чистку серед суддів зі знищенням залишків суддівської незалежності. І цього разу життєвий простір здебільшого отримали молоді кар’єристи. Без конкурсу та юридичної освіти молоді випускники цих шкіл займалися потім політичними справами і з заповзяттям “вичищення диявола” пропонували для обвинувачення багаторічні терміни позбавлення волі, довічне ув’язнення, а в окремих випадках і смертну кару. З таким персонально залежним апаратом, за покликом та вимогами з боку Москви, можна було запустити маховик масових репресій.

Перший етап переслідувань (1948 – початок 1951) відбувався на хвилі декларованої суспільству ідеї класової боротьби, коли нова влада прагнула ліквідувати залишки так званої “реакції” та “буржуазії”. У лютому 1948 р. на обліку держбезпеки було кілька тисяч “ворогів”, проте за наказом Москви вона змушена була значно збільшити їхню кількість. У вересні 1948 р. керівництво партії прийняло рішення про підготовку перших процесів і реалізацію жорсткого курсу проти так званої “реакції”, щоб задовольнити вимогу СРСР, який на порозі “холодної війни”, вирішив повністю гомогенізувати, тобто “радянізувати” східний блок.

Останні ілюзії щодо специфічного “чехословацького шляху” до соціалізму розвіялися – до Чехословаччини кризь відчинені двері ввійшов сталінізм. Інструкції до масових репресій виходили безпосередньо від партійних органів, держбезпека та юстиція лише виконували покладені на них завдання. Зрештою, наперед встановлювалися квоти, що визначали, скільки виявлених ворогів буде підсудними на тому чи іншому процесі. Потрібно було лише відшукати “винних”, аби квоти могли “заповнитися” [6, с. 229].

8 жовтня 1948 р. парламент ухвалив “Закон про охорону республіки”, створивши таким чином законодавчу базу для майбутніх репресій. Майже одночасно, 25 жовтня приймається і “Закон про табори примусової праці”, куди направлялися особи, що ухилялися від роботи, а також засуджені за законом про охорону республіки та за спекуляцію. В чеських землях виникло 15 таких таборів, розрахованих на 20-32 тис. людей, у Словаччині уже з березня 1948 р. функціонувало п’ять, де відбували покарання 6 тисяч в’язнів. Рішення про направлення в табори приймали таємні “трійки” при крайових національних комітетах, що створювало простір для свавілля та беззаконня [8, с. 234]. Згідно з секретними інструкціями в число “табірників” включалися і підбурювачі проти режиму з лав “класового ворога”. До моменту ліквідації таборів у середині 50-их рр. через них пройшли приблизно 80 тисяч осіб [5, с. 95].

Втім, ще до прийняття вищевказаного закону та створення трудових таборів, КПЧ повним ходом проводила планомірне знищення своїх колишніх політичних союзників по Національному Фронту. Так, у квітні 1948 року відбувся процес над першою групою підсудних в рамках так званої “антидержавної змови у Словаччині”, який від початку і до свого завершення був сконструйований службою безпеки. Перед судом постало сімнадцять осіб, на чолі з колишнім заступником голови уряду Я. Урсіні та його секретарем О. Обухом. Слідчим та прокурорам ще не вистачало досвіду “вибивання” свідчень у жертв, тому Я. Урсіні більшою мірою вдалося спростувати обвинувачення у співпраці з О. Обухом та зв'язками з еміграцією. Як підсумок, організатором “змови” було визнано О. Обуха, що отримав 30 років в'язниці, Урсіні ж “обмежився” “лише” сімома [9, с. 247]. Незабаром після цього відбувся процес з другою групою “словацьких змовників”. В центрі уваги так само опинилися колишні політики демократичної партії (Я. Кемпний, М. Бугар та ще сім осіб), яким інкримінували антидержавну діяльність та зв'язки з екзилком. Усі дев'ятеро отримали різні терміни ув'язнення (Я. Кемпний 7 років, М. Бугар – один рік) [9, с. 247].

Ще одним процесом, витоки якого сягали періоду народної демократії, був так званий скандал зі спробою вбивства трьох чехословацьких міністрів влітку 1947 року, а саме П. Зенкла, Я. Масарика та П. Дртіні, у секретаріатах яких було знайдено загадкові пакунки з пекельними машинами. У травні 1948 р. слідство за цим напрямком було завершене і новий міністр юстиції А. Чепічка у травні 1948 р. оголосив, що провокацію з убивством, спрямовану проти двох власних міністрів розробили провідні діячі національно-соціалістичної партії на чолі з її генеральним секретарем В. Країною. Проте, вже за тиждень міністерство внутрішніх справ знайшло іншу жертву: головну роль в організації афери воно відвело колишньому міністрові юстиції П. Дртіні, який пізніше був засуджений до 15 років позбавлення волі [6, с. 232]. В. Країна, якого по цій справі затримали співробітники держбезпеки, був звільнений і незабаром емігрував з Чехословащини. Втім, “справа Країни” мала своє продовження. Як підсумок “слідства” по ній, у вересні 1948 р. на лаві підсудних опинилися 22 особи. Їм було висунуте обвинувачення у співпраці з В. Країною в організації так званої “поліцейської розвідувальної мережі”, яка по-перше створила підпільну радіостанцію, котра впродовж 1946-1947 рр. передавала “важливу інформацію, пов'язану з державною таємницею ЧСР англо-американським імперіалістам”, а також готувала, за вказівкою Заходу, збройне повстання проти щойно встановленого комуністичного режиму. У вересні 1948 року усі обвинувачені по цій справі були засуджені до позбавлення волі на строк від 19 до 32 років. У жовтні відбулися процеси з відгалуженнями “розвідувальної мережі” в областях, жертвами яких стали кілька десятків осіб [9, с. 248].

Апогеєм розправи над політичними опонентами КПЧ був процес над так званою “групою шкідників проти республіки”, яку буцімто очолювала М. Горакова, колишній депутат парламенту від ЧНСП, що склала свій мандат після лютого 1948 р. Процес, концепція і звинувачувальний висновок якого отримали підтримку з боку керівництва партії та держави, відбувся у червні 1950 р. 13 діячів колишньої національно-соціалістичної, соціал-демократичної та народної партій обвинувачувалися в підготовці терористичних акцій і контрреволюційного перевороту, намірах знищити самостійність ЧСР і встановлений у ній лад за вказівкою шпигунсько-підривних центрів Америки, Англії, Франції, Югославії. Процес супроводжувала істерія в мас-медіа. Трансляції по радіо з судової зали нібито наживо (насправді ж вони відбувалися значно пізніше, після проходження жорсткої цензури) мали переконати громадськість у чималій вині підсудних перед державою та суспільством. На підтримку обвинувачення розгорнулася потужна пропагандистська кампанія, пройшли багаточисленні мітинги і збори з вимогами найсуворішого покарання “злочинців”. Робітники заводів складали резолюції, які потім з ентузіазмом зачитувалися коментаторами по радіо: “Трудовий народ вимагає справедливості!” Чотирьом обвинуваченим, у тому числі й М. Гораковій, була присуджена вища міра покарання, чотирьох було засуджено до довічного ув'язнення, решта отримали строки від 15 до 28 років.

Таким чином, вперше у політичному процесі була засуджена до смертної кари жінка. Численні прохання про помилування, які надходили з-за кордону від всесвітньо відомих осіб, таких як Б. Рассел, А. Ейнштейн чи У. Черчілль, комуністичне керівництво жодним чином не розчулило [7, с. 73]. Очевидно також, що К. Готвальд відмовився задовольнити прохання про помилування, побоюючись негативної реакції з боку Кремля. Усі смертні вироки було виконано. Після головного процесу по цій справі відбулося 35 менших на місцях, які повинні були продемонструвати “розгалуженість” розкритої змови. Перед судами постали 639 осіб, десять з яких отримали вищу міру покарання, 48 – довічне ув'язнення. Всіх засуджених реабілітували після 1989 р. [2, с. 450-451].

План створення умов для переходу Чехословащини до будівництва соціалізму, що передбачав глибокі структурні зміни в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах, був викладений Готвальдом на пленумі ЦК КПЧ 17-18 листопада 1948 р., що, по-суті, і означало початок реалізації політики “гострого курсу проти реакції”. Для закріплення повноти влади режиму необхідно було вирішити два важливих стратегічних завдання – завершити розбудову силових структур за радянським зразком та позбавитися чи не єдиного ідеологічного опонента, яким після ліквідації або “відродження” (тобто заміни старого опозиційного до КПЧ керівництва окремих політичних партій на лояльних до влади осіб) “буржуазних” партій залишалася церква.

Політичні процеси над офіцерами армії та учасниками антифашистського руху опору відбувалися двома хвилями. Перша і потужніша проходила у 1948 – першій половині 1950 рр., друга – наприкінці 1950 – 1954 рр. У контексті нашого дослідження ми проаналізуємо саме першу хвилю процесів над військовими, кількість жертв яких була значною: усього відбулися 32 процеси, на лаві підсудних опинилися 112 осіб, з

яких десята частина була засуджена до найвищої міри покарання. Більшість процесів над військовими були засекреченими і громадськість про них навіть не підозрювала [5, с. 100-101].

Значний розмах репресій в армії мав дві головні причини – по-перше це було прагнення комуністичної влади повністю заволодіти збройними силами, підсилене випадками реального опору офіцерів та побоюванням їх можливих виступів у майбутньому, по-друге, вони були викликані міжнародними політичними інтересами Радянського Союзу. Оскільки більшість їхніх жертв була активними учасниками антифашистського руху опору, ці процеси по своїй суті були ще й зневаженням та гнобленням національного руху.

Після лютого перевороту 1948 р., комуністичному режиму досить швидко вдалося реалізувати свій намір заволодіти армією. К. Готвальд, після обрання його президентом, став верховним головнокомандувачем, міністр оборони Л. Свобода вступив до комуністичної партії, його заступниками стали комуністи Я. Прохазка та Б. Райцін, колишній начальник генерального штабу та його заступник були звільнені. Почалося створення організаційної мережі комуністичної партії в армії, яка завершилася підпорядкуванням міністра Л. Свободи Р. Сланському.

У першій хвилі політичних процесів з військовими (весна 1948 – літо 1950 р.) поряд з прагненнями комуністів заволодіти армією, проявлялися претензії радянських військових кіл на швидку розбудову армії з класово та політично надійним офіцерським складом. Особливо активно під час реалізації цих претензій діяв п'ятий відділ генерального штабу, з ініціативи якого відбувалася більшість кадрових змін. Схема "чисток" була відпрацьованою і стандартною – критика, звільнення з армії, та інтернація без суду в таборах примусової праці (в кращому випадку) або судовий процес з більш суворим покаранням (у гіршому випадку). Майже всі "злочинні дії", за які були засуджені офіцери, були сфабриковані, а зізнання з "винних" "вибивалися" насильно. Переслідувалися учасники другого руху опору на Заході чи Сході або й у Чехії. Їх "перетворювали" на зрадників, що буцімто перебувають на службі якоїсь західного шпигунського центру чи зрештою, співробітників гестапо, а також організаторів чи учасників груп, котрі готували державний переворот.

Офіцерський склад армії зазнав трьох болючих ударів з боку п'ятого відділу. Перший удар спрямовувався проти генералітету. У в'язниці, під шибеницею чи в трудових таборах опинився цілий ряд генералів: Г. Піка, К. Яноушек, Я. Сурови, А. Пеліх, В. Пршикрил, К. Палечек, Й. Бартік, К. Кутлвашр, К. Мразек, Й. Пешел, Я. Грабовський, Ф. Носал, В. Ковач, Й. Марко, В. Данієлович та інші [9, с. 259]. Другий удар було спрямовано проти ряду вищих офіцерів, учасників Руху Опору на Заході, які також надавали допомогу східній армії та підпільникам у самій Чехії. Серед страчених були герої чехословацького повстання Ф. Скокан, Я. Неханський, Й. Роботка, до в'язниці потрапили герой СРСР Й. Буршік, розвідники Ш. Гаїчек, Я. Седлачек, Ф. Файтл, та сотні інших, більш чи менш відомих. Третього удару зазнали офіцери, які не служили безпосередньо в збройних силах, але боролися за перемогу над фашизмом в інших структурах, що належали до міністерства оборони, наприклад в військових школах. У 1949 році були звільнені майже всі військові аташе в чехословацьких представництвах в західних державах. Багато з них не виконали наказ та не повернулися до ЧСР, а ті, що все ж таки повернулися, у переважній більшості опинилися у в'язниці. Загальні підсумки чисток у армії приголомшливі: до кінця 1949 року були репресовані 2965 офіцерів, наприкінці 1950 року їх кількість зросла до 4835 осіб, тобто 36,2% від попередньої кількості офіцерського складу [10, с. 119].

В ході репресій проти військової еліти особливе місце належить судовому процесу над генералом Г. Пікою. Важливість його впливає з кількох причин – по-перше, це був перший процес над діючим високопосадовцем збройних сил армії, по-друге, він має беззаперечний політичний підтекст оскільки у позові переважали звинувачення щодо антирадянської діяльності, по-третє, у ньому мало особистий інтерес не тільки чехословацьке, а й радянське військо і політичне керівництво. Генерал Г. Піка, що очолював у роки війни чехословацьку військову місію в Москві, неодноразово виступав проти спроб радянського керівництва нав'язати під прикриттям визволення Чехословаччини з-під фашистської окупації, комуністичне панування у чехословацьких збройних силах окрема, та у ЧСР в цілому. Відразу після лютого 1948 р. він був звільнений з лав збройних сил, а у травні цього ж року заарештований. За вироком суду Г. Піка був страчений 21 червня 1948 р. [10 с. 121].

Зі згоди керівництва компартії Л. Свобода звернувся до радянського уряду з проханням надіслати групу радянських радників для організації будівництва нової армії. 8 квітня 1950 р. Москва відповіла відмовою, висловивши недовіру Л. Свободі, "з яким не можна буде відверто ділитися військовими секретами СРСР". Міністра усунули від справ, відправивши до села керувати дрібним державним підприємством. У червні 1950 р. міністром національної оборони став зять К. Готвальда, колишній міністр юстиції А. Чепічка. Невдовзі після цього до Чехословаччини прибули радянські військові радники під керівництвом генерал-полковника Гусева. Наприкінці 1950 – у першій половині 1951 р. у чехословацькій армії "працювали" 73 радянських генерали та полковники, прикомандировані до міністра та його заступників, командуючих родами військ та округів, начальників училищ та військових академій [2, с. 637]. У листі-подяці Сталіну Готвальд підкреслював, що армія "стоїть на вірному шляху у своєму рості, виховуючись за статутом та досвідом Радянської армії". У 1954–1955 рр. кількість радянських військових радників у ЧСР збільшилася до 264, а сфера їх діяльності розповсюджувалася на полки [1, с. 671-672].

Політичні процеси над військовими стали засобом для того, щоб проштовхнути на керівні посади в армії тих осіб, яким у Москві довіряли. Вони поглинули й тих офіцерів, яких на посаду винесла перша хвиля

переслідувань. Серед них було й багато комуністів – учасників Руху опору на Сході та Заході. Майже всі генерали, призначені на посади Р. Сланським, стали жертвами політичних процесів. У березні 1951 року А. Чепічка подав комуністичному керівництву пропозицію щодо подальших персональних змін і впродовж року було звільнено чи переведено 17 генералів. Схожа доля спіткала й групу високих офіцерів, для багатьох з них звільнення з армії завершилося засудженням у політичному процесі. В той самий час міністерство оборони звільнило усіх військових аташе єврейського походження. Більшість з них вступила на посаду після жертв першої хвилі переслідувань.

У лютому 1951 р. був заарештований генерал Б. Райцін, один з головних ініціаторів першої та другої хвиль репресій в армії та політичних процесів з офіцерами. Арешт Б. Райціна дав поштовх до звільнення та ув'язнення багатьох його співробітників. Одночасно було ліквідовано ТНП для офіцерів, п'ятий відділ генерального штабу був замінений на головну інформаційну адміністрацію, були ліквідовані його слідчі групи та в'язниці. Генерал Л. Свобода провів декілька днів у в'язниці, але ДТБ не знайшла достатньо “доказів” для того, щоб відкрити проти нього кримінальну справу. Генерал Я. Прохазка, що у 1950 році очолив генеральний штаб, через неповних два роки був звільнений з цієї посади і незабаром ув'язнений. Схожа доля спіткала і М. Лаштьовічку, який був у 1950 році призначений на посаду заступника міністра оборони, а у 1952 році усунутий з усіх посад. В тому ж році він став об'єктом зацікавленості служби держбезпеки і міністр А. Чепічка, проте не в останню чергу завдяки впливу президента К. Готвальда, у ДТБ не знайшлося достатньо “доказів” для арешту зятя президента ЧСР [9, с. 262].

Отже, армія, яку Москва готувала до збройного зіткнення, переживала безперервний кругообіг чисток та політичних процесів. Кількість офіцерів, які прийшли до армії впродовж війни, знизилася до мінімуму, який був недостатнім для виконання стратегічних завдань. Радянські радники вже в середині 1951 року усвідомили, що усунення спеціалістів, і призначення за політичними мотивами на їх місце некваліфікованих кадрів має свої межі. Їх перевищення загрожувало бойовій підготовці армії. Тому з осені 1951 р. А. Чепічка почав застосовувати ширше залучення спеціалістів та виступив проти привілейованості робітничих кадрів у збройних силах. Хід чисток значно уповільнився, але повністю не зупинився.

Іншу велику “небезпеку” комуністи вбачали в католицькій церкві. У 1948 р. в чеських землях відносили себе до римо-католицького віросповідання 73,3% жителів, атеїстами вважалися лише 8,65%, на решту церков припадало 18,05%. До 1 січня 1952 року тільки 17,7% комуністів були без віросповідання, натомість свою приналежність до католицької церкви визнавали 64,5% членів КПЧ. Ще міцнішими були її позиції у Словаччині [14, с. 152]. Таким чином, на думку керівництва компартії, завдяки своїй організації, впливу у масах та підтримці з боку Ватикану, церква являла собою серйозну політичну силу, і, відтак, загрозу для нової влади.

Втім, попервах КПЧ намагалася домовитися з церковними ієрархами, до чого схилявся і архієпископ Й. Беран. Він погодився відслужити урочистий молебень з нагоди обрання К. Готвальда на пост президента республіки, що відповідало усталеним традиціям. Таким чином, католицька церква означила певну лояльність до установленого режиму. На богослужінні був присутній К. Готвальд і деякі члени уряду. Втім, сам архієпископ дещо “змазав” престижність цього акту для новообраного глави держави і окреслив свою позицію щодо нового режиму, заявивши, “що церква нікому не може заборонити божу допомогу для своїх діянь, однак ця літургія не означає, що церква схиляється до певного політичного напрямку чи руху, які суперечать її поглядам” [14, с.153]. Згаданий молебень не був схвалений і Ватиканом, що зумовило розрив у переговорах та період гострої конфронтації між державою та церквою, котрий тривав півроку. Одночасно Й. Беран відлучив від церкви лояльного до режиму представника “відродженої” Народної партії Й. Плойгара, котрий обійнявши пост міністра, вимагав у законодавчому порядку вирішити питання щодо церковних шкіл та церковного друку, розпочати переговори з Ватиканом, що були перервані. Таким чином, архієпископ залишився вірним папській курії і цінностям західного католицького світу.

Лише на початку 1949 р. Й. Беран знову дав згоду на продовження переговорів. Неабиякою мірою цьому сприяло і розуміння того, що нова влада, подібно до того, як це було в інших державах радянського блоку, має намір проводити жорстку лінію стосовно церкви. Про це, зокрема, свідчила підготовка до суду над кардиналом Й. Міндсенті, що тоді відбувалася в Угорщині. Кардинала характеризували як агента “агресивних кіл Сполучених Штатів, які намагалися за його підтримки зорганізувати повалення демократичного ладу в Угорщині, знищити народну республіку і відновити монархію Габсбургів” [1, с. 36-37]. Переслідування католицької церкви розпочалися тоді ж і у Польщі. Й. Беран отримав вказівку папи не загострювати до крайнощів відносини з урядом, але й не поступатися йому. 19 січня 1949 р. католицький єпископат звернувся до К. Готвальда з меморандумом, у якому запропонував “припинити взаємні нападки і прийти до угоди з усіх питань що цікавлять обидві сторони”. Уряд погодився обговорити меморандум за умови виконання таких попередніх вимог: церква повинна публічно заявити про свою лояльність до держави; припинити переслідувати “прогресивних”, тобто тих, хто підтримали нову владу, священиків і публічно засудити тих із них, хто проводив антидержавну діяльність; відмінити розпорядження єпископату про відлучення Й. Плойгара від церкви [2, с. 61-62]. Єпископат не прийняв ці вимоги. За словами А. Чепічки, що очолював з боку уряду ці переговори, церковні ієрархи розпочали їх тільки з метою “відволікти увагу уряду від антидержавної підпільної діяльності” католицької церкви. У керівництві КПЧ прийшли до висновку, що “конфлікт дозрів”, і слід усіма засобами, у тому числі й адміністративними, перешкодити її перетворенню на опозиційну силу.

На засіданні президії ЦК КПЧ наприкінці квітня 1949 р. було поставлене завдання послабити політичний вплив Ватикану на віруючих та нижче духовенство, протиставивши їх вищим церковним ієрархам. При президії була створена спеціальна комісія, яка займалася проблемою католицької церкви, так звана "церковна шістка", яку очолював А. Чепічка (до неї також ввійшли В. Копецький, З. Фірлінгер, В. Клементіс, В. Широкий, Б. Кьоглер, пізніше Й. Гендріх). У своїй діяльності вона, а також створене у жовтні 1949 р. Державне управління у справах церкви опиралися як на силові структури, так і на "прогресивне" духовенство, що вважало за можливе виступити на боці влади та надати їй підтримку. Рішенням "церковної шістки" було утворено провладну організацію "Католицьку акцію", до якого і ввійшло це "прогресивне" духовенство – лояльні до режиму священики Й. Плойгар, А. П. Унгер, Й. Ф. Фіала, А. Горак, Я. Мара, Б. Черноцький, котра стала п'ятою колоною в католицькій церкві. Папська курія засудила чехословацьку "Католицьку акцію" і 20 червня 1949 р. вона відлучила від церкви її членів. Крім "Католицької акції", режим організував також рух "священиків-патріотів" на базі Мирного руху католицького духовенства, чільним представником якого став Йозеф Плойгар. Лояльним до держави священикам надавалися пільги через асигнування, премії, підвищення платні та призначення на престижні церковні приходи. Завдання подібного роду структур чітко окреслив Р. Сланський – "створити широкий фронт ксьондзів та віруючих проти церковної ієрархії" [14, с. 154-155].

Пропагандистська кампанія проти єпископів як "підбурювачів нелегальної антидержавної діяльності, як ватиканської "п'ятої колони", котра в американських службах працює над воскресенням німецького нацизму", завершилася інтернацією Й. Берана. Суворі ізоляція чеського примаса тривала від 18 червня до 2 жовтня 1963 р. Пізніше інтернація була застосована і до інших єпископів, включаючи й поміркованого Ш.Трохту [14, с. 155]. Таким чином, був розірваний зв'язок між єпископатом та духовенством.

У жовтні 1949 р. парламент прийняв закон №218 "Про господарське забезпечення церкви та релігійних громад державою". Мета цього закону, як вважає К. Каплан, полягала у перетворенні священиків у державних службовців і створення таким чином, дієвого інструменту підпорядкування церкви державі. Ватикан під загрозою відлучення від церкви заборонив священнослужителям отримувати зарплату від держави, але чехословацький єпископат, що зібрався на засідання з дозволу А. Чепічки, виніс компромісне рішення: нижче духовенство могло приймати її і приносити присягу на вірність державі, а єпископи – ні. Послання до священиків підписали усі єпископи, крім Я. Войташака (із Словаччини) та архієпископа Й. Берана. У грудні 1949 р. 90% священнослужителів католицької церкви, за словами А. Чепічки, підписали поздоровлення Сталіну з нагоди його сімдесятиріччя. У січні 1950 р. всі вони змушені були присягнути на вірність республіці, як усно, так і письмово [9, с. 206].

Наприкінці 1949 р. режим розпочав тотальний наступ на церкву. Уряд вжив заходів з обмеження діяльності єпископату: в церквах влада заборонила читати послання Й. Берана, що засуджували дії режиму; архієпископа та єпископів позбавили можливості користуватися поштою та телефоном; ставилося завдання зміцнення чехословацької євангелістської церкви (до неї належали приблизно 13% населення), лояльно налаштованої до режиму, і її злиття з католицькою церквою; розпочалася кампанія з розвінчання "антинародного" обличчя Й. Берана, проти якого, як вважав А. Чепічка, накопичилася достатня кількість компроматів. У серпні 1949 р. було проведено обшук усіх костелів, церков і монастирів, в ході якого, буцімто, з'ясувалося, що 1500 з них не використовуються для проведення релігійних обрядів, тому їх передбачалося передати в розпорядження МЗС, МНО та МНК. У 1949 р. закрилися богословські факультети у всіх вищих учбових закладах країни. У розпорядженні церкви залишилося лише кілька семінарій. За словами завідувача міжнародним відділом ЦК КПЧ Б. Геміндера, молодь відмовлялася йти до них і "працівникам ЦК КПЧ довелося докласти чимало зусиль для того, щоб набрати в богословські семінарії 500 потрібних КПЧ молодих попів, вірних народно-демократичному режиму" [1, с. 154-157].

Об'єктом переслідування стали також чоловічі та жіночі монастирі. Для того, щоб підготувати суспільство до розправи над ченцями та черницями, комуністичне керівництво організувало і провело 31 березня 1950 показовий процес над десятима представниками чернечих орденів. Судовий вердикт признав довічне ув'язнення редемптористу І. Мاستіляку, премонстрату А. Махалка, Б. В. Тайовський, С. Бартак, єзуїти Ф. Шілган, А. Кайпр, Ф. Мікулашек, домініканець С. Братіо, францисканець Я. Є. Урбан, редемпторист Я. Блеснік, отримали сумарно 132 р. позбавлення волі [14, с. 156]. Монастирі були звинувачені у поширенні листівок, розвідувальній діяльності, незаконному зберіганні зброї та передавачів тощо. Даний судовий процес ознаменував початок "акції К", спрямованої на ліквідацію монастирів та чернечих орденів. У ніч з 13 на 14 квітня озброєні підрозділи органів безпеки і міліції вивезли та інтернували у таборах 2376 ченців чоловічих монастирів. Більше тисячі з них приходилося на Словаччину. У серпні припинили існування і жіночі монастирі. Тільки у Словаччині вони давали притулок 1962 черницям з 24 чернечих орденів [5, с. 99].

У 1950 р. була насильно ліквідована греко-католицька церква, до якої належало більше 6% населення (переважно у Східній Словаччині), і віруючі були приписані до православної церкви, оскільки вона виглядала для режиму у силу своєї незалежності від Ватикану менш небезпечною. Із 288 священнослужителів православ'я прийняли (декотрі під солідним натиском) тільки 96, більше сотні були інтерновані чи вигнані зі свого місця проживання, десятки заарештовані. Решта, за словами З. Фірлінгера, були кандидатами на репресії та арешт" у випадку відмови до кінця жовтня 1950 р. перейти в православ'я [9, с. 309].

Проти нелояльних до режиму священиків служба безпеки використовувала різного роду провокації. Найвідомішою з них, очевидно, стало так зване "Чігоштське диво". 11 грудня 1949 в церкві села Чігошт, в чеській області Височина, під час виголошення проповіді місцевим священиком Й. Тоуфаром, на вівтарі став

рухатися хрест. Дізнавшись про це, агенти ДтБ звинуватили отця Й. Тоуфара в інсценуванні лже-дива з метою налаштувати прихожан проти комуністичної ідеології. Священик був заарештований, кинутий до в'язниці і підданий жорстоким тортурам. Щоб дискредитувати церкву, влада вирішила зробити процес над отцем Й. Тоуфаром більш показовим. Справу контролював особисто К. Готвальд. Було також вирішено зняти короткометражний фільм, в якому священик мусив розповісти, що він сам винайшов і сконструював якийсь механізм, за допомогою якого і привів хрест в рух. Метою фільму було переконати чеський народ у тому, що "Чігоштьське диво" – це результат змови ЦРУ та Ватикану. Коли фільм почали знімати, отець Й. Тоуфар був настільки змучений тортурами, що його роль виконував актор. Незважаючи на цю підміну, "документальна" стрічка була розтиражована в 376 примірниках і демонструвалася по всій країні [7, с. 21]. Сам священик насправді не бачив загадкових рухів хреста, оскільки на той момент був повернутий до вівтаря спиною, тому тривалий час не зізнавався у інсценуванні "дива", за що піддавався ще більшим тортурам з боку співробітників ДтБ. Зрештою, отець Й. Тоуфар помер у лютому 1950 від внутрішнього крововилив у в'язниці Валдіце [15, с. 56]. Обставини "Чігоштьського дива" достеменно не відомі, проте, вочевидь, не важко здогадатися, що воно є справою рук самої держбезпеки, оскільки в день, коли відбувалося "диво", місцевими мешканцями в Чігошті був помічений чорний автомобіль ДтБ. Кандидатура Тоуфара на роль жертви у цьому процесі була обрана не випадково, оскільки він характеризувався як зразковий священик і користувався неабиякою повагою у прихожан [9, с. 310].

16 березня 1950 р. були де-факто перервані дипломатичні відносини між урядом ЧСР та Ватиканом. Папська курія від осені 1949 р. до 1951 р. створила таємну ієрархічну структуру єпископів. До перших таємно висвячених належали К. Матоушек (Прага), Ф. Томашек (Оломоуц), Ш. Барнаш (Спіш), Л. Глад (Прага), К. Отченашек (Градец Кралове). Також богослови таємно висвячувалися на ксьондзів. З метою завершення освіти, їх таємно перевозили за кордон. Одночасно з гоніннями на церкву влада розгорнула широкомасштабну атеїстичну кампанію; перед комуністами, серед яких до кінця 1950 р., як зазначалося вище, 64,5% були прихожанами католицької церкви, поставили вимогу відмовитися від віри [9, с. 208].

Як і в інших країнах радянського блоку – Албанії, Болгарії, Угорщині, Румунії, – комуністичне керівництво ЧСР наприкінці 1950 – на початку 1951 р. влаштувало показові політичні процеси з церковними сановниками з оточення єпископів. Пропаганда прагнула продемонструвати чехословацькому суспільству образ церковної ієрархії як антинародної та антинаціональної сили, ватиканської філії американського імперіалізму та старого сателіта гітлеризму. В чеському політичному церковному процесі, що відбувався 27 листопада – 2 грудня 1950 р. в Празі було засуджено дев'ять ієрархів на чолі з оломоуцьким генеральним вікарієм та святим єпископом С. Зелою. С. Зела отримав 25 років в'язниці, решта вісім засуджених – також тривалі строки позбавлення волі (найменше – 10 років).

У словацькому процесі, що відбувався в Братиславі 10 – 15 січня 1951 р. перед судом постали єпископ ліквідованої греко-католицької церкви П. Гойдіч, згаданий вище єпископ Я. Войташак та М. Бузалка, святий єпископ з Братислави. Я. Войташак отримав 24 роки в'язниці, єпископи М. Бузалка та П. Гойдіч – довічні ув'язнення. Першого звільнили за амністією президента у 1963 р., двоє інших померли за ґратами відповідно у 1961 та 1960 р. [5, с. 100]. У 1950-1955 рр. проводився ще ряд процесів, у ході яких у 1950 р. були засуджені 70, в 1951 р. – 74, в 1952 р. – 65, в 1953 р. – 73, в 1954 р. – 60, в 1955 р. – 46 священнослужителів [13, с.154]. В 1956 р. загальна картина розправи над католицьким духовенством виглядала наступним чином: 433 ієрархи, священики, богослови перебували у в'язницях, з них 383 обвинувачувалися у державній зраді, багато з них ще й у шпигунстві, 129 отримали строк 10 років, 148 – від 10 до 15, 63 від 15 до 20, 39 – більше 20 років в'язниці [5, с. 100].

В березні 1951 р. присягу на вірність режиму принесли шість католицьких єпископів. З 1947 по 1950 р. чисельність духовенства у країні скоротилася з 8 тисяч до 4300 осіб. Заходи, спрямовані проти церкви, у деяких місцях зустрічали опір віруючих, супроводжувалися локальними заворушеннями, спробами насильно визволити затриманих священиків та ченців. Ці перші акції непокори придушувалися силами органів безпеки, міліції та армії; у сутичках були убиті та поранені.

Активний опір церкви владі комуністів був зламаний у першій половині 50-их рр., але, як пише словацький дослідник Л. Літак, проблема самого її існування, що порушувала комуністичну монополію на ідеологію, світогляд та вплив на суспільні справи, поставала перед режимом з різним ступенем інтенсивності аж до його кінця [9, с. 208].

Таким чином, комуністичне керівництво КПЧ після "переможного лютого", "консультативної зустрічі" К. Готвальда та Й. Сталіна у Ялті у вересні 1948 р. і листопадового пленуму ЦК КПЧ 1948 р. беззастережно прийняло сталінську репресивну та адміністративну бюрократичну систему як вищий найважливіший взірць для усього чехословацького суспільства. В ЧСР була прийнята сталінська концепція про невпинне загострення класової боротьби у період переходу від капіталізму до соціалізму, яка реалізовувалася пошуком класових ворогів у всіх без винятку верствах чехословацького суспільства.

Сталінізм у ЧСР виявляв специфічну виняткову міру жорстокості. Це спричинили кілька факторів: по-перше, ідеологічний волюнтаризм потребував реального експериментального бачення, по-друге, труднощі при будівництві соціалізму були інтерпретовані як наслідок злочинної діяльності реакції, зрадників, шпигунів та саботажників, по-третє, штучне прискорення розвитку було можливим лише за умови використання грубого насилля. Зрештою на ЧСР як на "найбільш зрадницьку та найбуржуазнішу" віспу соціалістичного табору падала тінь загостреної підозрілості Й. Сталіна та його найближчого оточення. Відтак, ЧСР була об'єктом неухильного контролю та очищення новими витками репресій.

Джерела та література

1. Волокитина Т. и др. Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953. Т. 1. 1944–1948. / Татьяна Волокитина – М., Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 986 с.
2. Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа 1943 – 1953. Очерки истории / Татьяна Волокитина, Галина Мурашко, Альбина Носкова, Татьяна Покивайлова – М.: 2002.
3. Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944 – 1953 рр. Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів / Руслан Постоловський, Євген Пугач, Сергій Страшнюк – Харків: "Бізнес-інформ", 2000 – 472 с.
4. Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю., Постоловський Р. М. Історія західних та південних слов'ян: XX століття: Навч. посібник / Євген Пугач, Сергій Страшнюк, Руслан Постоловський. – Харків.: Око, 1998. – 462 с.
5. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн. / (отв. Ред. Марьина В. В.). – М.: Наука, 2005. – XX век в документах и исследованиях. Кн. 2 – 558 с.
6. Emmert F. Průvodce českými dějinami. / František Emmert – Brno: Clio, 2012, 320 s.
7. Formánková P., Koura P. Žadame trest smrti. Propagandistická kampan provázející proces s Miladou Horákovou a spol./Pavlna Formanková, Petr Koura – Pr.: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. – 2008, 82 s.
8. Hejl V. Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl – Praha: Univerzum Praha, 1990 – 352 s.
9. Kaplan K. Nekrvavá revoluce/ Karel Kaplan. – Praha: Mladá Fronta 1993. – 447 s.
10. Kaplan K. / Die politischen Prozess in der Tschechoslowakei 1948 – 1954 / Karel Kaplan. – München, Oldenbourg, 1986 – 230 p.
11. Kaplan K. Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu / Karel Kaplan – Praha, 1966.
12. Mayer F. Češi a jejich komunismus./ Francoise Mayer – Praha: Argo, 2009 – 274 s.
13. Pernes J., Foitzik J. Politické procesy v Československu po roce 1945 a "případ Slansky": sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.- 16. dubna 2003 v Praze / Jiří Pernes, Jan Foitzik – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2005, 392 s.
14. Rataj J., Houda P. Československo v proměnách komunistického režimu./Jan Rataj, Přemysl Houda – Praha: Oeconomica, 2010, 456 s.
15. Vaško V. Dům na skále. Církev bojující. 1950 – květen 1960./ Václav Vaško – Pr. Kostelní vydří, 2007, 224 s.

Subot O. A. The First wave of mass repressions in Czechoslovakia in the 1948-1950.

The crimes committed by the communist leaders of Czechoslovakia at the age of the 40th - 50th years of XX - th century against people that represented different classes of Czechoslovakia society are shown in this article. Here are analyzed the reasons and consequences of mass repression, the impact of international factor to the politician process in Czechoslovakia , that leaded to the establishment of the totalitarian regime in the country. Researching the dependence of the communist government of Czechoslovakia from Moscow policy, namely: the formation of the Institute of Soviet Counselors in Czechoslovakia, development of Army of Czechoslovakia based on the model of USSR and conduction of mass "purges" among the military and also repressions against the priesthood, that became the result of realization of communist ideology in society.

Key words: communist regime (communism), totalitarian society, Stalinism, the policy of "sharp course against the reaction" mass persecution, repressions.

Субот О. А. Первая волна массовых репрессий в Чехословакии в 1948-1950 гг.

В статье освещаются преступления, совершенные коммунистической верхушкой Чехословакии на рубеже 40–50-х гг. XX в. против лиц, представлявших различные слои чехословацкого общества. Анализируются причины и последствия массовых репрессий, влияние международного фактора на политические процессы в ЧСР, сопровождавших становление тоталитарного режима в государстве. Исследуется зависимость деятельности коммунистического правительства Чехословакии от политики Москвы, а именно формирование института советских советников в ЧСР, развитие чехословацкой армии по образцу СССР и проведения массовых "чисток" среди военных, а также репрессии против духовенства, ставшие следствием воплощения коммунистической идеологии в обществе.

Ключевые слова: коммунистический режим, тоталитарное общество, сталинизм, политика "острого курса против реакции", массовые преследования, репрессии.